

Valtoni soome-ugri süsteem

Arvo Valton. Soome-ugri minu elus. Tartu: Ilmamaa, 2022. 320 lk.

Kirjaniku ja tõlkija Arvo Valtoni soome-ugri hõimuliikumises osalemise mälestuste raamat koosneb seitsmest peatükist. Kõigepealt kirjeldab autor soome-ugri huvi teket ja kujunemist esimeste kohtumiste ning hõimukiindumust määranud isikute, sündmuste ja reiside kaudu. Sellele järgneb Soome-Ugri Kirjanduste Assotsiatsiooni kujunemise ja arengu osa ning peatükid Valtoni tõlketööst ja soome-ugri kirjanike kongressidest. Kuues peatükk on kõige heterogeensem. See kirjeldab kohtumisi suure hulga kirjanikega või siis mõtteid nendest, kellega Valton kohtunud pole või on kokkusaamised jäänud põgusaks. Peatükk pakub ülevaateid igasugustest soome-ugri üritustest ja algatustest, nagu soome-ugri uuringute kongressid ja kirjanike kongressid, ning lihtsalt mõtisklusi erinevatel teemadel, nagu sõprus, mehed ja naised, keel, solidaarsus, vastupanu, venelased. Viimane peatükk on pühendatud Valtoni põhilistele abilistele soome-ugri asjade korraldamisel, mahutades endasse ka raamatu lõppsõnad ning järeلمärkused. Raamatu lisad sisaldavad loendeid Soome-Ugri Kirjanduste Assotsiatsiooni kongressidest, Valtoni tõlgitud soome-ugri raamatutest (69 nimetust) ning suuremast osast teoses mainitud Valtonile olulistest isikutest.

Üldmulje Valtoni mälestustest kujuneb kui süstemaatilise kirjutisest, olgugi et esmapilgul näib see päris suvaline rida pähetorganud meenutuste kilde. Toimuvad hüpped siia-sinna, aeg-ajalt oleks nagu midagi juhuslikult vaimusilma ette kerkinud. Ent Valtoni süsteem toimib üksteise järel tekkivate seoste kaudu: kõik on

loogiliselt seotud, nii üksikasjades kui ka üldkokkuvõttes. Mingil arusaamatul moel taipasin seda hetkel, kui Valton kirjeldab olukorda, kus suur mansi kirjanik ja nõid Juvan Šestarov ähvardab ta sitikaks moondata (lk 43). Šestarov tundub olevat ka üks nendest Valtoni sõpradest, kes andis soome-ugri asjadele pühendumise algtouke. Lisaks Šestarovile paistab nii emotsionaalse kui ka intellektuaalse soome-ugri tunnetuse pisikuga nakatamisel oluline olnud komi teadlase ja kirjaniku Albert Vanejevi vitaalne kuju. Just Šestarovilt ja Vanejevilt saab Valton impulsi ajal, kui tema suurtest soome-ugri algatustest (kirjanike ühendusest, kongressidest ega tõlkeprogrammist) pole veel midagi kuulda.

Raamatu mõistmiseks leidub ka otsene võti. Valton kirjutab, et igasse kirjandusteosesse on kätketud muusika: „Muidugi on ka proosateoses oma rütm ja muusika” (lk 169). See meelelise terviklikkuse põhimõte kehtib ka käesoleva meenutuste raamatu kohta. Teemad langevad lainetena mühinal lugeja peale, sarnased asjad korduvad üha võimsamalt. Näiteks tõlkimisele pühendatud peatükist ilmneb, et pärast esimest tõlkeramatut (lk 96–104) toimub soome-ugri raamatute eesti keelde ümberpanemise hoogustumine (lk 104–107), järgnemine (lk 112–115) ja jätkumine (lk 115–123) kuni eeposte tõlkimiseni (lk 123–129) välja. Tõlkimise meenutamine tundub olevat raamatu kõige kirglikum osa.

Tunnete kõrval vormib Valtoni mälestusi ka intellektuaalne kogemus. Valton peab hea sõnaga meeles inimesi, kes püüavad soome-ugri maailma mõista teaduslikkuse tunnustega tunnetuslike tegevuste kaudu. Tal on palju teadlastest teekaaslasi: põhiliselt on need keele- ja kirjandusteadlased, kes on ühel või teisel moel seisnud soome-ugri maailma mõtestamise esirinnas ning on ka oma praktilise tegevusega silma paistnud teadusest eemal

seisjatelegi. Nende hulka kuuluvad keeleteadlane Albert Razin, kes oli 1990-ndatel udmurdi rahvuskongressi algatajaid, kuid 2019. aastal end udmurdi keele olukorra halvenemise pärast kohaliku parlamendi ees põlema pani, aga ka luuletaja ja kirjandusteadlane Viktor Šibanov, keele- ja rahvaluuleteadlane Nikolai Kuznetsov, keeleteadlane Gábor Bereczki, kirjandusteadlane Péter Domokos, keele- ja kirjandusteadlane János Pusztay, etnoloog ja kirjandusteadlane Eva Toulouze. Valton on usinalt külastanud erinevaid teadusfoorumeid ning seal ka ettekandeid pidanud. Ta on olnud nii Tartu kui ka Tallinna ülikooli õppejõud, Tartus lausa vabade kunstide professor.

See kõik ei sega autoril jäämast irooniliseks tarkuse formaliseeritud tagaajamise ja laialilaotamise suhtes. Näiteks kasutab Valton väljendit „niinimetatud teadus” (lk 44–45) ja kui tema loomingu analüüsimisel natuke eksitakse, teatab Valton: „Peen värk see kirjandusteadus” (lk 52). Ta meenutab ka iseloomulikke juhtumeid soomeugri kirjanike kongressidelt, kus kohalikud õppejõud palusid tal programmi lülitada oma doktorante lihtsalt seetõttu, et neil oli vaja kirja saada rahvusvahelisel konverentsil osalemise „linnuke”. Valton nõustus, sest „teaduse hiilgavate tippude poole pürgijaid tuli toetada”, ent ta ei suvatsenud nende ettekannete ajal kõrvu kikki ajada (lk 95, 160). Nii et teadusega on Valtonil vastuoluline suhe.

Suurtest, üldistest teemadest näib Valtonil enim südamel olevat soomeugri rahvaste allakäigu probleem, sealhulgas eestlastega seoses (lk 42–44). Ta mureseb põliskeelte eiramise ja „vene teerulli” alla surumise pärast (lk 37–40, 43, 176, 235), aga ka mittevene kirjanike tagakiusamise (lk 65, 176) ning Siberis naftarahaga „näiliselt kinni makstud väljasuremise” (lk 171) pärast. Ometi ei jäta Valton vastuhaku katseid ka ilmses lootusetuses (lk 172–173,

213, 272), nõudes enda eest seismist vähemalt unistusteski (lk 231). Emakeeles kirjutamist õhutab ta kui vastupanu vormi (lk 269). Samas tunnistab Valton, et soomeugri vähemuste esindajatele Venemaal on raske nõu anda (lk 270–271): meie mäta otsast vaadates tundub sealse olukorra parandamise võimalus utoopiana. Valtoni põhiline seisukoht on, et „kirjanik esindab rahvast, kelle keeles ta kirjutab” (lk 236). Samas tunnistab ta, et oma keeles kirjutamine pole alati põhjendatud, kuna võimalikke lugejaid on vähe (nagu mansi keeles) või pole neid praktiliselt üldse (nagu metsaneenetsite puhul). Omakeelne kirjandus tasakaalustab emakeelse hariduse puudumist (lk 250). Lõpuks teatab Valton, et ta ikkagi usub lootusesse (lk 301).

Valtoni usk soomeugrilaste lootusesse pole passiivne, selle nimel võitleb ta väsimatult. Valtoni soovunelm on soomeugri ja laiema üldse kõigi Venemaa rahvaste vabanemine (lk 54). 1980-ndate lõpus valdas teda „lapsikuvõitu idealism ning ehk rumaluski” seoses tema nõudmistega soomeugri rahvaste autonoomia suurendamiseks, emakeelse õppe laiendamiseks ja omakeelse kirjanduse toetamiseks Venemaal (lk 66). Valton kuulutas oma unistused tollal avalikult välja ulja tegevusprogrammina, mis lõi Venemaa soomeugri regioonides laineid. Et see kõik ei olnud mõttetu, ilmneb tõsiasiast, et tollal kõige absurdsemana tundunud nõue – autonoomia taseme tõstmine – sai mõne aasta pärast täidetud. Praegu tagasi vaadates tundub see juba loomulik. Nõukogude Liidu lagunedes said tollastest teise taseme autonoomsetest administratiivsetest üksustest (autonoomsetest nõukogude sotsialistlikest vabariikidest, ANSV) kõrgeima autonoomiaga piirkonnad Venemaa Föderatsiooni koosseisus (nagu Udmurdi, Komi ja Mari Vabariik), mis polnud tollal mingi iseenesest mõistetav nõudmine. Samas on läinud halvemini

soome-ugri keelte kasutusala laiendamise lootusega eeskätt hariduse, ent ka kirjan-duse vallas, kuigi tollal paistis see realist-likumana. Tundus, et omakeelse hariduse andmine gümnaasiumiastme lõpuni ja kirjan-dusteoste väljaandmise pidev kasv on saavutatavad eesmärgid. Tegelikuses on aga soome-ugri keeled koolisüsteemist peaaegu välja tõrjutud ning omakeelse kir-janduse väljaandmine väheneb.

Kuigi Valtoni soome-ugri unistused ja hoiakud on kõigutamatud ning muul moel arvajad võivad kergesti sattuda krii-tika alla, on Valton ka ülimalt empaati-line. Vähegi normaalsete inimeste kohta ta midagi päriselt halba ei ütle. Erandiks on nõukogude ametnikud ja julgeoleku nuhid, kes pälvivad autorilt põlgust, aga nende peale pole vaja eriti sõnu ega ener-giat raisata. Valton on pidevalt rahva seas ja sündmuste keerises. Seda ootamatum on raamatust kooruv mulje, et oma pürgi-mustes on ta üksiklane.

See soome-ugri üksinduse küsimus leiab raamatus korduvalt mainimist. Val-ton kinnitab küll pidevalt, et tal on soome-ugri tegevustes võimaldanud mingi-sugustegi tulemusteni jõuda lugematu – kuid ikkagi kokku loetud – hulk abilisi: põhiliselt mitte-eestlastest soomeugrilasi, kirjanikke, kirjan-dusteadlasi, etnolooge, üliõpilasi. Samas kumab siit ja sealt läbi, et koostöö ja ühistegevuse arendamist soome-ugri kirjanduse liinis on tihti pee-tud Valtoni isiklikuks asjaks, mis teistesse

ei puutu või milles keegi ei peaks eriti hoogsalt kaasa lööma, kõige vähem veel kirjanike liit. Soome-ugri kirjanike rahvus-vaheline koostöö ja tõlkimise arendamine on Eesti perspektiivist tõesti olnud suu-resti Valtoni õlul. Oma peamiste abilistena rõhutab ta korduvalt udmurdi luuletaja ja tõlkija Muš Nadii ning Eva Toulouze'i rolli. Valton on end siiski kõigist pikalt ette rebi-nud ja väärrib soome-ugri kirjanduse alal olümpia kuldmedalit (millest ta ka unis-tab, vt lk 136). Kui Valton ei teeks, oleks paljugi tegemata ja kui ta seda raamatut ei oleks kirjutanud, jääks meil paljugi tead-mata. See on korraga tore ja kurb.

Kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et autorile muidu nii loomuomane tagasihoidlikkus, mida ta ka selles raamatus palju kordi rõhutab, on Valtonit seekord alt veda-nud. Varjaku ta seda ükskõik kui hoolega, ikkagi tuleb välja, et ta on korda saatnud midagi erakordset. Tema võime kõigest hoolimata edasi rühkida on imeteldav ja kergelt suvaline viis, kuidas ta on soome-ugri asju ajanud, on kurioosel moel vii-nud süstemaatiliste tulemusteni. Nii ongi Valtonist kujunenud üks meie soome-ugri suurkujusid. Ütlen ausalt, et kogu see saa-vutuste raskesti hoomatav hulk teeb kade-daks. Soome-ugri rahvaste kultuurielule kaasa-elajate jaoks on need mälestused aga hindamatu aare.

ART LEETE